

Ольга Гончар

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України
НАН України (м. Київ, Україна),
honchar_o_t@ukr.net

МИКОЛА КОСТОМАРОВ І СУЧАСНА УКРАЇНА

У статті висвітлюється образ українського інтелектуала XIX ст. Миколи Костомарова (1817–1885), 200-літній ювілей якого відзначався минулого року. Він був одним з найвизначніших учених своєї епохи, оскільки сприяв становленню багатьох напрямів української соціогуманітаристики. Значну увагу приділено активній громадсько-політичній позиції М. Костомарова, зокрема участі в Кирило-Мефодіївському братстві, українофільському рухові 60–80-х років XIX ст., яка висвітлюється на тлі суспільних подій та наукової творчості вченого. У образі діяча актуалізується його україноцентричність і самоідентифікація, складнощі, пов'язані з тиском влади, та бажанням відстояти свої справжні ідеали – свободу, рівність, братство всіх слов'янських народів, серед яких належне місце займає український.

Ключові слова: *україноцентризм, славістика, національна свідомість, романтизм, українська соціогуманітаристика.*

У травні 2017 р. виповнилося 200 років від дня народження визначного українського вченого і громадського діяча Миколи Костомарова. Його ім'я вписане в українську історію великими літерами, однак досі відоме радше у наукових колах, а для широкого громадського загалу залишається майже незнайомим і здебільшого загадковим. М. Костомарова знають як соратника Т. Шевченка по Кирило-Мефодіївському братству, письменника та українсько-російського історика, однак його справжня роль у становленні української національної ідеї залишається у тіні.

У шкільних підручниках з історії України образ діяча подається досить розмито. Висвітлюється його участь у діяльності братства, частково літературна й зовсім побіжно науково-істо-

рична творчість, тому уявлення школярів про Миколу Костомарова формуються під «соусом» другорядності. У студентських курсах лише окремі викладачі намагаються донести інформацію, що спонукає слухачів до роздумів про місце діяча в українському суспільно-політичному рухові ХІХ ст., який розвивався у єднанні із загальноєвропейським. Занадто мало уваги приділяється внеску М. Костомарова у духовну спадщину українського народу.

Ще слабше виглядає нині процес розповсюдження науково-популярного контенту. Він базується на неоднозначних оцінках, взятих із недостовірних, а інколи навмисно перекручених наукових джерелах. Скажімо, вражає той факт, що в Україні Костомаров подається як російсько-український письменник та історик. І не тому, що на чільне місце ставиться внесок у російську історичну науку (бо він-таки багато зробив у цій царині), більше кидається в вічі ігнорування суті його проукраїнської позиції в Російській імперії. Як правило, за репрезентацію цього факту береться далеко не кожне джерело масової інформації. Ювілей великого українця Миколи Костомарова, який відзначався у переломний для нашої Вітчизни час, коли вона постала перед викликами щодо соборності і незалежності, – слушний привід привернути увагу української громадськості до його постаті.

Життєвий шлях нашого героя із самого народження пов'язаний з Україною. Батьківщина Костомарова, його походження і творчість перепліталися з нашим славним минулим. Слобода Юрасівка Острогозького повіту Воронезької губернії була українсько-російським етнографічним порубіжжям, де одночасно можна було почути мову простого селянина і російського дворянства. Микола Іванович народився у позашлюбних стосунках поміщика Івана Костомарова з власною кріпачкою-українкою Тетяною Мильниковою. Батько майбутнього вченого мав козацьке коріння, непростий характер і великий потяг до знань. У його багатющій бібліотеці можна було знайти унікальні літературні шедеври, серед яких чільне місце займали твори передових французьких та німецьких філософів періоду Просвітництва. Свого єдиного сина Іван Костомаров з дитинства привчав до читання. Втративши батька у одинадцятирічному

віці, Микола не втратив свої пізнавальні інтереси і лише розвивав їх протягом усього життя. Надійною підтримкою у розвитку таланту Миколи Костомарова була його матір, яка присвятила себе синові, намагаючись створити умови спочатку для отримання належної освіти, а згодом для творчих занять. Воронезька гімназія не задовольнила його змістом навчання і рівнем викладання, а Харківський університет навпаки повернув усе його майбутнє. Саме тут Костомаров серйозно захопився Україною, потрапивши у лоно романтично налаштованої студентської молоді і відповідно зацікавлених викладачів. Крок за кроком він намагався пізнати внутрішній світ українського народу, його душу, мрії, саморефлексію, культуру, побут, але без досконалого знання мови це було неможливо. Тому назустріч своїм пізнавальним інтересам Микола Костомаров йшов крізь вивчення української мови. З одного боку, вона була знайома йому з дитинства, коли він перебував у кріпацькому оточенні, чув побутове спілкування та народний фольклор. З другого, для літературних студій замало було знань побутової лексики. От тоді молодий дослідник і задумався над проблемою: чому така прекрасна мова залишається без належної наукової обробки? Взявшись за вивчення усіх доступних творів, він брав приватні уроки української мови у І. Срезневського, які той надавав практично, редагуючи перші літературні спроби М. Костомарова. Поступово у наполегливій праці над собою вчений таки здобув необхідні навички, однак все життя вважав свою українську недосконалою. Коли сучасні критики негативно оцінюють мовний аспект літературної творчості Костомарова, вони здебільшого не враховують тодішній загальний стан розвитку української літературної мови.

Набагато ціннішим є внесок Миколи Костомарова у розробку концепції мови як найважливішого фактору репрезентації українського народу, як самостійної, неповторної і здатної еволюціонувати історичної спільності. Усе життя вчений боровся за право українців йти власним шляхом у майбутнє, спілкуватися і навчатися рідною мовою, мати розвинену літературу і взагалі розкрити весь свій духовний потенціал нарівні з усіма слов'янськими та світовими мовами.

Найбільш яскраво романтичні уподобання молодого Костомарова розвиваються у стінах Імператорського університету св. Володимира в Києві, куди він потрапив після захисту магістерської дисертації на тему аналізу історичного значення руської народної пісенної творчості. Уже тоді новоспеченого ад'юнкт-професора турбувала цілком нова наукова проблема. Він вважав, що у традиційній науці розглядають історичний процес крізь призму воєн, діяльності правителів та еліти, а простого народу начебто не існує. Одним із перших в Російській імперії учений вивів на історичну арену народ з його втаємниченим внутрішнім світом, у котрому шукав чинники, що впливають на поведінку зовні у вигляді соціальних і політичних вибухів. Микола Костомаров вивчав українську історію як неперервний процес, нерозривно пов'язаний з органічно-неповторним «духом народу» або внутрішнім складом душі, який безпосередньо впливає на зовнішні явища. Історичне минуле для вченого – це прояв духовної глибини народу, його усвідомлення необхідне для пошуку джерела духовної енергії, що змінює зовнішнє буття.

Пізнаючи нашу історію, Микола Костомаров одним з перших намагався виокремити український народ серед інших етнічних спільностей Російської імперії. Долучивши українство до великої сім'ї слов'янських народів як рівноправного члена, він першим надав йому сакрального значення, пророкуючи особливу месіанську долю. Ця ідея проходить червоною ниткою у програмному документі Кирило-Мефодіївського братства «Книзі буття українського народу». Ніхто раніше так зворушливо не писав про українців: «І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»¹.

---

¹ [Костомаров М. І.] Закон Божий // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 169.

Сміливий і зухвалий молодий професор-романтик Костомаров разом зі своїми нечисленними однодумцями дуже турбував імперську владу. Ідеї вченого порушували класичну тріаду «самодержавство – православ'я – народність», викриваючи її антинародну сутність. М. Костомаров запропонував нову парадигму мислення, яка передбачала відмову від застарілих псевдоавторитетів, сліпого поклоніння владі й пошук духовних орієнтирів у сутності простого народу. Тому невдовзі його кваліфікували як особливо небезпечного політичного злочинця. У розпал професорського тріумфу, наукової кар'єри й напередодні шлюбної церемонії його заарештували й заточили у фортеці. Миколі Костомарову загрожувала шибениця, яку, на щастя, замінили довготривалим засланням та ізоляцією від наукового й громадського життя. Таким був перший крутий поворот у біографії вченого. Він підірвав його психічне і фізичне здоров'я, але з обраного шляху не збив. Усе життя Микола Костомаров намагався пізнати сокровенні глибини народної душі, щоб віднайти у них джерело енергії, яке б підняло українство з колін і піднесло до вершин культурного розвитку.

З Україною в серці жив учений і в період заслання. Він невтомно збирав джерела для відтворення образу найвидатнішої постаті нашої історії – гетьмана Богдана Хмельницького, а повернувшись до Петербурга, опублікував знакову працю і свого творчого доробку, й української історіографії загалом. У часи олександрівських реформ Микола Костомаров стає поводителем українофільського руху не тільки в межах Російської імперії, але всього українства.

Палка душа борця знайшла своє відображення у науково-історичній та публіцистичній творчості. Неможливо не відзначити, що М. Костомаров неначе забув тоді про своє хитке становище і з усім завзяттям взявся піднімати з колін український народ, насамперед дбаючи про його культурно-освітній рівень. Десятки статей про мову, рідномовну освіту й літературу заповнюють найвизначніші видання Російської імперії. І не важливо, що їх написано російською мовою, головне, якого змісту ці пости і на яку аудиторію вони розраховані. Чомусь лише зрідка дослідники звертають увагу на громадянську сміливість Костомарова, який тільки-но повернувся до світського життя

після звинувачення у антиімперській діяльності. Його україноцентричні переконання були значно сильнішими за інстинкт самозбереження, який, до речі, найчастіше «носять в зубах» його критики. Однак як свідчить науково-історичний та публіцистичний доробок другої половини життя Костомарова, то цей фактор найменше розвинутий і перекритий палким бажанням відверто говорити правду. Це, безумовно, гідний приклад для наслідування теперішньому українству.

Актуальність образу Миколи Костомарова як українського інтелігента, наукового та громадського світоча сьогодні настільки виразна, наскільки ми відчуваємо, як сучасне суспільство стрімко втрачає свої духовні орієнтири. Інтелігент XIX ст. – це людина не тільки широко ерудована, високоосвічена та суспільно активна, але й морально чиста й глибоко духовна. Вона здатна вести за собою свідому частину громадянського суспільства, відкрито розбивати усталені норми і творити нову історичну міфологію. Усі перераховані риси ми бачимо в образі Миколи Костомарова, який нині не менше, ніж у XIX ст., викликає інтерес наукової спільноти, однак для широкого загалу він залишається недооціненим.

Сьогодні в українській історіографії точаться дискусії з приводу різночитань його спадщини та розбіжності в оцінці його громадянської позиції. Однією з найочевидніших причин є живучість стереотипів, напрацьованих радянською ідеологічною машиною. Саме через україноцентричну та антиімперську орієнтацію Миколи Костомарова його було штучно викреслено із наративного поля і заборонено жорсткими обмежувальними заходами. Причепивши вченому ярлик буржуазного націоналіста, послідовники комуністичного світогляду поставили його у ряд своїх ідейних ворогів. Одна лише згадка спадщини чи ім'я М. Костомарова переслідувалася цензурою нарівні з М. Грушевським, В. Антоновичем, М. Драгомановим та ін. До речі, ця проблема потребує додаткових студій, адже нам побіжно відомо про те, як відбувався цей процес, скільки вчених було покарано і чим влада аргументувала таку необхідність.

Повернімося до другої половини XIX ст., точніше до кінця 50-х років, коли М. Костомаров повернувся із заслання до Санкт-Петербурга. Певний час він перебував у ейфорії: йшла

підготовка до селянської реформи, яку він так довго чекав, починалися зрушення в усіх сферах життя, адже новий імператор Олександр II хотів увійти в історію як «новий Костянтин великого Риму». Костомаров-романтик повірив, що «засягло сонце свободи». Він опублікував свого «Богдана Хмельницького», поринув у громадівське лоно, підняв у пресі ряд актуальних освітніх проблем, що залишилися невирішеними через розгром братства. Словом, він став речником українофільського руху і виносив на суд громадськості найгостріші для тієї епохи питання.

Одна з проблем була пов'язана з рідномовною освітою для українців. М. Костомаров не приховував, що є беззаперечним прихильником права простого народу навчатися зрозумілою мовою. На хвилі лінгвістичної революції, що охопила Європу, учений вважав мову відправним пунктом тих націй, які виборюють свою незалежність. Сміливі та аргументовані заяви Костомарова, душа якого була закохана в українську історію, проросли рясними плодами на ґрунті захоплення молоді передовими революційними європейськими ідеями, тому як педагог і публічний лектор він був надзвичайно популярним. Про його диспут з Михайлом Погодіним ми вже писали неодноразово, тому зазначимо лише значимість цієї події, адже її описали всі столичні газети, відобразили в афішах і сатиричних плакатах, однак для самого Костомарова перемога була швидше покаранням, бо відволікала від напруженої наукової творчості².

Більшість творів ученого ставали яскравими подіями в інтелектуальному житті Російської імперії. Чого тільки варті біографічні монографії українських гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького і завершуючи І. Мазепою. Стосовно першої, то вона пережила чотири видання (1857, 1859, 1870, 1884) і стала ключовим дослідженням в українській історіографії XIX ст., до якого вчені звертаються і сьогодні. Історія цієї праці відображає становлення історичної науки впродовж другої половини

---

² Гончар Ольга. М.І. Костомаров і М.П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розділі // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2007. Вип. 17. С. 68–77.

XIX ст., у ній прослідковуються особливості романтичного стилю автора, його джерельні уподобання, оціночні упередження і вплив доби³. Монографія одночасно стала об'єктом захоплення й критики, вона відкрила нову епоху в історієписанні, коли увага дослідників фокусувалася на образах народних героїв, які вийшли з низів і змінили хід історії.

Ще голосніше заговорили про М. Костомарова після виходу праці «Дві руські народності» (1861)⁴. Нині вона є чи не найвідомішою його роботою за кількістю посилань, оскільки думки вченого виходили за межі можливого. За жанром стаття є публіцистичною, однак історична достовірність, послідовність та виваженість висновків автора ставлять «Дві руські народності» у ранг науково-політичних студій, які сприймалися як відкритий антиімперський виступ, однак завдяки своїй переконливості не залишили шансів на знищення М. Костомарова як ученого. Не втрачають своєї актуальності думки автора про самотність української народності порівняно з російським етносом, насамперед, на ґрунті духовних, культурних, мовних та історичних розбіжностей. Автор наголошує: «Варто поставити зображення великоросіянина і південноруса поруч у їхніх костюмах, з їхньою ходою, з їхнім зовнішнім виглядом; потім описати спосіб домашнього життя того й іншого, їхні побутові звичаї, обряди, способи господарювання, нарешті викласти сутність їхнього діалекту. Але все це буде виразом того, що приховується в глибині душі; останнє є джерелом того, що явлене зовнішнім виглядом. Ось цю саме духовну сутність потрібно нам пояснити і визначити, бо тільки вона може показати, чого слід нам надіятися від літературного розвитку тої руської народності, котра вступає тепер у свої права»⁵.

---

³ *Ії ж.* Осягнення Миколою Костомаровим історичного образу Богдана Хмельницького у світлі епістолярної спадщини // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2013. Вип. 23. С. 65–92.

⁴ *Костомаров Н.* Две русские народности [Письмо к редактору] // Основа. 1861. Кн. 1. С. 33–61.

⁵ Там же. С. 34.

Особливої уваги заслуговує думка М. Костомарова про незаконне присвоєння росіянами етноніма «русский», коли він історично стосується східнослов'янських племен, що проживали на території Київської Русі, і дали початок українському народові. І хоч автор вживає термін «південноруський» замість «український», однак прив'язує його до окремого, несхожого на російський, народу. Завуальовуючи свої переконання, історик говорить про випадкове присвоєння етноніму «русский» північнорусами, маючи на увазі абсолютно спланований процес об'єднання всіх руських племен у єдиний народ, цементуючим фактором якого стає Московське князівство. Однак штучність цього союзу підтверджується подальшими аргументами М. Костомарова про різний характер державотворчих процесів та їхніх витоків у обох гілок руського народу. В українців – це козацьке начало, яке було проявом збереження історичної пам'яті про киево-руську велич і склалося на тлі поневолення народу у литовсько-польську добу. У росіян таким началом була монголо-татарська навала, коли північноруси намагалися захистити себе, централізуючи владу і підкорюючи їй різні землі. Згодом до них застосовують термін «руські» і прив'язують поняття «руський народ» як інструмент насильного приєднання⁶.

Заслуговують на увагу і висновки М. Костомарова щодо різної ролі православної церкви для українців і росіян. Для перших – це спосіб знайти духовний прихисток від поневолення, а для других – державотворчий фактор, коли доля народів підкорялася мудрості духовенства, а те своєю чергою служило інтересам влади. Так запанувала зверхність Бога і царя в усьому і, як наслідок «панування спільноти над особистістю»⁷. Як це нині актуально – годі й заперечувати!!! М. Костомаров як справжній християнин уже тоді розумів, що православне духовенство у Росії давно відійшло від свого покликання, зайнявши позицію впливового фактору шовіністичної централізації. Тоді, як сам учений сприймав релігію, заглиблюючись у її внутрішні тенденції, імперське православ'я відіграло лише зовнішню функ-

---

⁶ Там же. С. 44–46.

⁷ Там же. С. 58.

цію, втративши християнську духовну складову. Натомість в українського народу було «сильне відчуття Божої всеприсутності, благості, внутрішнього єднання з Богом, таємні розмисли про Божий Промисел, про себе, сердечне прагнення досягнути таїну духовного»⁸.

Стаття М. Костомарова «Дві руські народності», побудована на бінарності вимірів українців і росіян, майстерно і прогресивно для свого часу розкривала характери обох народів, їхні сильні й слабкі сторони, особливості самоусвідомлення та історичну складову усіх цих паралелей. Найбільше хвилювало вченого, що насилля у вигляді кріпосництва, породжене азійським деспотизмом, досі принижує простих українців, що є протиприродним для їхньої слов'янсько-козацької волелюбності. Ніхто так, як це зробив М. Костомаров, не зміг тоді висловити свою синівську любов до України, ніхто не вірив так щиро в її Божественне покликання нести ідею свободи і рівності всіх слов'янських народів у майбутнє, і ніхто так не вплинув на формування національної свідомості українців у другій половині XIX ст. і тим більше згодом. Більшість сучасних дослідників схиляються до високої оцінки цього твору з точки зору актуальності та прогресивності. І хоч не всі висновки автора можна, як завжди, сприймати однозначно, проте вони є свідченням змін у науковому світогляді, коли від глибоко духовного сприйняття історії М. Костомаров переходить до більш реалістичних оцінок і суджень. Цей твір – продукт зрілого вченого, який давно відійшов від романтичних захоплень, а зосередився на науковості своїх тверджень, при цьому не зраджуючи своїм ідеалам.

У 1863 р. нова українська освітня проблема у вигляді Валувського циркуляру сколихнула вразливу душу нашого героя. Він боровся до останнього, особисто писав і зустрічався з самим П. Валувєвим, однак не зміг протистояти загальній істерії держави у боротьбі з сепаратизмом, пов'язаний з початком другого польського національно-визвольного повстання. Бурхлива громадська діяльність, постійні дискусії з опонентами у пресі та листуванні забирали у М. Костомарова багато сил і відволікали

---

⁸ Там же. С. 60.

від наукових студій. Засилля соціалістичних ідей, зміни пріоритетів у науково-історичних підходах на позитивістські, звинувачення вченого у консерватизмі й близькозорості – усе це посипало рясним дощем на тонку творчу душу. Тому в другій половині 60-х років XIX ст. він намагався зачинитися у власній науковій лабораторії, однак марно. Маючи на меті довершити свої наукові плани, розпочаті ще у молодості, він натомість відповідав на відверті провокації, спростовував, уточнював, пояснював свої меседжі у пресі, навіть змушений був публічно заявляти про свою лояльність, аби тільки його залишили у спокої. Проте вся його спадщина 60–80-х років XIX ст. – це розвінчування антинаукових та псевдоісторичних міфів. У 1929 р. М. Грушевський, перебуваючи під тиском радянської ідеології, сказав: «Припертий до стіни антагоністами, котрі правильно відгадували його недоговорені тези і звертали на них увагу недремлюючого начальственного ока, він звичайно ховався за захисні фрази про необхідність сього державного процесу, пережитість тих народніх змагань, що повставали проти нього»⁹.

Доречно зауважити ще один важливий момент стосовно М. Костомарова. Зважившись на захист інтересів українців у Російській імперії, він потрапляв під удар і росіян, і поляків, котрим українська національна ідея у трактуванні вченого була як кістка у горлі. М. Костомаров чудово це розумів, тому застерігав соратників і свідому інтелігенцію від загострення суперечок, щоб часом не опинитися у замкнутому колі через спекуляцію навколо українського питання (цього прагнула влада, тому й «закривала очі» на публіцистичні війни). Однак заклики вченого до пониження градусу протистояння здебільшого сприймалися як відступництво, тоді як насправді він намагався захистити хиткі завоювання українофільства від повного розгрому. Як людина з християнськими цінностями, М. Костомаров усіляко прагнув звести нанівець національне протистояння, понизити градус конфлікту шляхом науково виважених аргумен-

---

⁹ *Грушевський М.С.* Науково-публіцистичні та полемічні писання Миколи Костомарова // Костомаров М.І. 3 публіцистичних писань. Київ; Харків, 1928. С. IV.

тів, однак його слова часто виривали з контексту й наводили у зовсім іншій інтерпретації. Так, наприклад, сталося зі статтями «Український сепаратизм», «Тисячоліття Русі», «Правда москвичам про Русь», «Правда полякам про Русь» і т. д. Не завжди вчений міг встояти під ударами долі, він емоційно відповідав на випадки, потім каюся, однак у душі жили ті ж любов, толерантність, прагнення свободи творчості, відданість коханій Україні.

Відзначивши ювілей Миколи Костомарова, ми прагнемо поновому спокійно і неупереджено повернути його нашій Батьківщині, його багатонаціональному народу, що не дуже впевнено, однак крокує до кращого майбутнього. Ми достойні слави своїх патріотів, хоч жили вони ще у позаминулому столітті!

Olga Gonchar

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of Ukrainian historiography,
Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), honchar_o_t@ukr.net

MYKOLA KOSTOMAROV AND MODERN UKRAINE

The article covers the image of the Ukrainian intellectual of the XIX cent. Mykola Kostomarov (1817–1885), whose 200-year anniversary is celebrated last year. He was one of the most prominent scientists of his era, as he contributed to the formation of many areas of Ukrainian socio-humanitarianism. Much attention is paid to M. Kostomarov's active socio-political position, in particular participation in the Cyril-Methodius Brotherhood, the Ukrainophile movement of the 1860's and 1880's of the nineteenth century, which is highlighted against the backdrop of social events and scientific creativity of the scientist. In his image, the figure is updated with his Ukrainian-centricity and self-identification, the difficulties associated with the pressure of the authorities and the desire to defend their true ideals – freedom, equality, brotherhood of all Slavic peoples, among which the Ukrainian place takes its proper place.

Key words: ukrainocentrism, slavic studies, national consciousness, romanticism, Ukrainian sociogumanitarianism.

REFERENCES

1. [Kostomarov M. I.] (1990). Zakon Bozhyi. In *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo*. (Vol. 1, pp. 152–169.) Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]/
2. Gonchar, O. (2007). M. I. Kostomarov i M. P. Pohodin: naukovyi dysput v epistoliarnomu rozdili. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (17), 68–77. [in Ukrainian].
3. Gonchar, O. (2013). Osiahnennia Mykoloiu Kostomarovym istorychnoho obrazu Bohdana Khmelnytskoho u svitli epistoliarnoi spadshchyny. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (23), 65–92. [in Ukrainian].
4. Kostomarov N. (1861). Dve russkye narodnosti [Pysmo k redaktoru]. *Osnova – Osnova*. (1), 33–61. [in Russian].
5. Hrushevskyyi, M. S. (1928). Z publitsystychnykh pysan Kostomarova. In *Naukovo-publitsystychni ta polemichni pysannia Mykoly Kostomarova* (pp. IV–XXI). Kyiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy. [in Ukrainian].